

Josip Vidmar

Krleža in njegov »Aretej«

Ta »Legenda o sv. Ancili« ali kakor se glasi podnaslov igre, »fantazija v petih slikah«, ni po svoje vsebini nič manjšega, kakor moralna bilanca evropske civilizacije, datirana z jesenjo 1938, se pravi s predvečerom drugega svetovnega oboroženega spopada. Toda ta datum nas ne sme slepiti; igra je napisana v zadnjih letih, tako rekoč danes in njene ugotovitve veljajo današnjemu svetu ali vsaj nekaterim njegovim pojavom, čeprav se opirajo na dogodke in dejanja včerajšnjega dne.

Spričo dejstva, da gre v delu za moralni zaključni račun tako širokega kolektiva ali organizma, kakršnega predstavljata pojma Evropa in njena civilizacija, je razumljivo, da v igri ni pričakovati ne iskati individualnih usod, kolikor pa jih v nji vendarle je, so smotrno odbrane in pokazane samo v zvezi s stanjem stvari v Evropi in kot ilustracija tega stanja. Skratka, kljub svoji fantastični resničnosti se igra odvija na neki pretežno intelektualni ravni, ki je realni življenjski prostor abstraktnemu življenjskemu elementu, kakršnega izražamo s pojmom Evropa.

Tako se je Krleža zlahka izognil sleherni regionalnosti, ki mu je, kakor je znano, v naših literaturah posebno neljuba. Dejanje svoje dramske fantazije je postavil v Italijo, v turistični kraj Castel-Caprino in za njeno osebje odbral mednarodno, slučajno in vendarle ne slučajno družbo štirih apatridov ali brezdomovincev, zdravnikov, samih žrtev evropskih političnih sistemov tedanjih dni. To družbico seveda obdaja okolje italijanskega turističnega mesta, v katero doletavajo grozilni in izsiljevalni telefonski pozivi iz ustreznih poslaništev v Rimu in prihajajo ravno taki sli, nosilci volje in zahtev nekih političnih vodstev.

Bilanco, za katero mu gre, izvede Krleža s fantazijskimi sredstvi. Uprizori nam dve podobni drami, eno iz antičnega cesarskega Rima tretjega stoletja našega štetja in drugo iz včerajšnjega sveta. Obe drami pa sta taki, da se v njiju razkrivajo značilne in, lahko rečemo, usodne moralne silnice obeh svetov. Tako imamo možnost primerjanja. Da je konfrontacija učinkovitejša, spremlja drugo dramo živa senca glavnega junaka antične zgodbe, ki ob petju rajske ptice zapusti palatinski dvor Ilirika Postuma, osvesti pa se znova v našem veku in v naši resničnosti.

V obeh dramah gre za zločinsko nasilje ljudi, ki imajo vrhovno oblast v državnem stroju. V antični drami je pokazan zapovedan umor, ukazan z

grožnjo smrti. Izvršiti ga ima dvorski zdravnik Aretej, človek, ki ga v njegovi palatinski službi prično mučiti prvi moralni glavoboli nad zločini, pri katerih je deležen vloge slepega in pokornega izvrševalca. Ker pa živi v političnem ozračju »panike pred gotovo smrtjo«, kljub svojemu čutu, zaradi katerega se zoperstavlja, naposled le izvrši ukaz, da reši sebe in svoje.

Ta drama je divja, vojaško brutalna in krvava, kratkoma podobna roparskemu in morilskemu napadu na privaten dom v imenu vrhovne cesarjeve oblasti. Druga je sodobna, tako rekoč salonska. Odigra se v apartmanih modernega turističnega hotela. Toda že ton razgovorov, ki so malodane diplomatski in v katerih se stvar razpleta, kaže, da gre v bistvu za enako zadevo. Zdravnik, na katerega se neka državna oblast obrača, naj bi s svojim podpisom prikril zločin, umor nekega človeka, o katerem je treba svet prepričati, da je umrl naravne smrti. Oblika je seveda milejša, toda nekdo je bil nekje vendarle umorjen, in sicer po volji oblasti. Vsa razlika med tem in onim umorom obstaja tedaj samo v moderni »delitvi dela« pri tem zavrženem poslu.

Obračun konfrontacije obeh dogodkov se glasi: »Ali vaši cesaromani kraljujejo kakor kralji in svobodno ubijajo?« — »Kraljujejo in ubijajo!« — »Kaj je politika?« — »To je boj zoper žival v človeku! Boj zoper tiranijo.« — »Kakšna politika je to: pustiti, da te ubije žival?... Ubiti ali dati se ubiti. To se danes imenuje politika? Ah, da.« Zadnji vzklik izreče Aretej, »zamišljen v svoj mračni spomin«, ki mu postavi enačaj med starodavni rimski včeraj in evropski danes. In kakor je Aretejev rimski včeraj čas propada rimskega imperija, tako je naš danes čas zatona evropske civilizacije, zakaj: »Evropa žre lastne otroke vsako sezono kakor divja svinja... Evropa umira, a pravzaprav se niti rodila še ni. Katera civilizacija je izginila tako naglo kakor evropska?... Morilci, ki zapirajo vdove svojih žrtev kot vlačuge in ljudi, ki nočejo ubijati, obešajo kot zločince, to je sinteza časa, ki sam o sebi trdi, da je logičen.« Tak svet je zapisan propadu.

In dve tisočletji med Rimom in Evropo? »Tri sto evropskih vojn... Mezga iz solz in krvi!... Trupla in na truplih nova trupla in nove kosti.« — »Spet je tukaj vse krvavo. Včeraj kri, danes kri, zmeraj samo kri... Zakaj ljudje tako poceni prelivajo svojo kri?... Vodomet krvi pljuska na vse strani.« — »Vse do naše civilizacije ni bilo niti ene, ki ne bi bila kanibalska.« — »Kralji kraljujejo, se vojskujejo in ubijajo ter ukazujejo ubijati v njihovem imenu.« — »Če je res, da ta noč traja več kakor dva tisoč let, ogrožajo ti zločinci cela pokolenja!«

Dvatisočetna noč teh zločincev ima v Krleževi zgodovinsko kritični panorami dva zaveznika. Prvi je religija, ki jo tu predstavljata »svetnica« Livija Ancila in kasneje cerkovnik njene romanske bazilike. Livijo Ancilo nam podaja Krleža neprijazno, s primesjo svoje nejevolje nad krščanstvom, o katerem čujemo takle razgovor: »Torej vendarle. Zevsa je premagal Nazarenc in vse okrog nas je porušil ta? In s kakšno pravico?« — »S pravico meča.« — »In kaj je človek človeku?« — »Volk.« — »In kar je rekel Seneca, da je človek človeku svetinja, kaj je s tem?« — »Retorika.« — »Dobro, ampak Nazarenci verujejo, da to ni retorika. S čim je tedaj zmagal ta vaš Nazarenc?« — »S to gospodo, ki v nasprotju z vsako logiko zanika znanstvena dognanja.«

Drugi zaveznik evropske tisočletne noči so neobveščene, nezavedne in brezbrizne množice. Z odra slišimo opis tipičnega člana te vrste množic: »V življenju tega moža se je v teh tisoč letih spremenilo samo to, da danes kadi pipo.

Popolnoma brezbržen nasproti vsemu, kar se je godilo okrog tegale Aretejona, je bil z duhom trajno odsoten. Koliko obupancev se je nemara že odpravljalo mimo tega kosca na morišče... Temu grobarju pa je popolnoma vseeno, ali pokopuje mesarske doge ali tiste, ki jih ti psi trgajo.« Takoj nato se oglasi megafon radijskega aparata, ki prenaša ali nogometno tekmo ali politično zborovanje. In spet komentar: »Glas menažerije. Sto tisoč maniakov, pederastov, onanistov, morilcev in požigalcev rjove v zanosu, medtem ko velike mačke trgajo živo človeško meso!« Ali pa: »Spet so zadavili kakega boga na Palatinu, plebs pa pustoši hiše in meče na cesto novorojenčke za hrano psom... Med zvermi, ki nas silijo, da bodimo zveri tudi mi, če hočemo ostati siti, je koeficient vsega, kar je človeško, človeka vredno, zmanjšan na minimum.«

Tako se vrste v tej bilanci mračne postavke druga za drugo. Ali je kje kaj, na kar bi se oprla misel, ki išče rešitve? Kje je kaka luč v tej krvavi zgodovinski noči?

Živa senca antike Aretej, govori v nekem težkem trenutku odbranim ljudem našega veka takole: »Harfa joče v noči, jočete tudi vi. Ni mi jasno, kaj se vse to dogaja z vami... Prostor in čas sta se spremenila v moči, ki sta človeku naklonjeni; vode, ogenj, strele, živali, vse ste podredili svoji volji in vsako razumno bitje bi moralo poklekniti pred polnim smislom vaše zavesti in vam priznati na kolenih, da ste giganti; vi pa žalujete, kakor da vam je kdo umrl... Razsvetlili ste človeka, gibljete se s hitrostjo strele, letate kakor ptice, vaše slike, vaša muzika, vaša medicina, v primeri z njimi so bogovi resnično pomilovanja vredna beseda. Zakaj tedaj ne bi imeli razloga, da bi se veselili?«

In ko mu naš čas odgovori: »Se zmerom vlada na svetu Eter, sin Noči in Teme, sinko moj! Vse je še vedno orfejska pesem prekletstev in edina luč med nami je iluzija, da se bo na koncu tega nočna vendarle zdanilo...« — ponovi Aretej svoj poziv k radosti: »Vsi naši navdihni so se rodili ponoči. Vse, kar je vzvišeno in modro, se je rodilo na skrivaj, v senci krvniške sekire. Pamet je živela pod krinko. Toda ti vaši meridijani, s katerimi ste opleli zemljo kakor žogo, so poldnevni loki, polni svetlobe. Nobeden od vas nima razloga, da bi jokal.«

Ne samo obsodba naše civilizacije, temveč tudi ta poziv k radosti in ponosu je rezultat konfrontacije med antiko in sedanostjo. Toda Krleža nas ne opozarja samo na ta poziv, marveč nam diskretno in skoraj bi dejal sramežljivo obrača pozornost na neko moč, ki nam obeta ali ki nam vsaj drami iluzijo, da se bo naposled vendarle zdanilo. Ob nekem Chopinovem nokturnu si Aretej razlaga smisel njegove muzike: »Ranjena ptica, strta krila, hrepenenje po daljavah, tako. Žalost nad tem, da ne moremo živeti dostojno človeka in vendar, in vendar govori tudi o tem, da je mogoče živeti človeško; ne vem, kako bi našel pravo besedo: sramujem se svojih sramot...« To je najtišji zameetek nečesa pomembnega: to hrepenenje, ta žalost in ta sram. Konkretnješo in silnejšo obliko iste moči nam razkrije Krleževa zgodovinska misel, ki pravi o cesarskem Rimu: »Kanibalski ritem stvari se ni ustavil sam po sebi. Nekdo je moral pričeti zavirati ta zločinski ritem. Enega, drugega, tretjega ali petega izmed njih je morala pričeti boleti glava od vsega tega. Proti koncu tretjega stoletja je bilo te vrste migrene že precej.« In ta migrena ni kajpada nič drugega kakor človeška vest, o kateri pravi Krleža z vsem prepričanjem in vero v njeno mogočnost in s poudarkom, hkrati pa tudi z vso umetniško diskretnostjo: »Na tisto malo, na prvi pogled neznatno maligno infekcijo mislim,

ki se razraste do smrtne gangrene, do agonije cele civilizacije.« Zaradi človeške vesti, zaradi potrebe po življenju, vrednem človeka, zaradi neizprosne nuje v človeku, ki hoče, ki se mora pokoriti svojemu okusu in svoji vednosti o tem, »kaj je združljivo z boljšimi običaji«, se mora po tem nokturnu dosejanje človeške zgodovine vendarle zdaniti.

To sta Krleževa bilanca evropske civilizacije in njegova prognoza. Osrednje osebe njegove drame so sami nosilci smrtne infekcije, gangrene, ki bo to civilizacijo uničila. Antični Aretej je nekoč doživel prvo infekcijo s to boleznijo, osebe našega časa ne bolehajo več samo za migreno vesti. Ne. Vest je že dokončno zmagala v njih. Brezdomovinci so, preganjanci in mučeniki. In če je eden izmed njih preganjan samo zaradi tega, ker je »trmast neumnež, ki noče dvigati prednje noge«, je drugi — človek, ki noče biti sokriv zločina, četudi bi mu bilo za to umreti. In spremlja jih spomin na človeka, ki je bil ubit, ker ni hotel ubijati. Vsi so morda zapisani smrti. Toda to ne spremeni ničesar. Gangrena so, ki mora uničiti neko civilizacijo. Njihov privid arhieratra Areteja jim to njihovo nalogo pokaže nazorno, ko opravi z »gospodom iz Rima«. In če je tisto, kar mora umreti zaradi njih in zaradi vesti evropska civilizacija, bo umrla, da bo naredila prostor drugi, ki bo človeška in človečanska.

Vse to nam govori ta humanistična fantazija pravzaprav o antropoidnih ostankih v evropski civilizaciji. Govori nam to s srcem, prizadeto, z mogočnim miselnim aparatom in z velikim znanjem. Govori nam včasih ostro in sovražno, včasih poetično, prepričevalno in roteče. In mislim, da nam govori celo z vero ali vsaj s hrepenenjem po veri, čeprav skepsa in strahovi sedanjosti plaše tega tako človeškega duha, da nas svari pred lahkoumnim in površnim optimizmom s pripombami takele vrste: »Čez tri tisoč let? Bojim se, da bi tudi takrat naleteli na kakega 'gospoda iz Rima',« krvavega sla kakega cesarja ali cezaromana. In ko zadnje besede te legende govore o čudu človeške roke, ki da je popolna mojstrovina, »kateri ni mogoče nič ne dodati ne odvzeti«, ponovno pristavlja Krleža svoj memento: »In vendar je ta mojstrovina roka opice.«

Ob devetdesetletnici kritika, dramaturga in esejista Josipa Vidmarja objavljamo njegov esej o Krleževi drami »Aretej«, ki sodi med najizvirnejše analize in oznake tega Krleževega dela. Objavljeno v Dramaturških listkih, Knjižnica MGL št. 18, 1962. (Uredništvo.)

Josip Vidmar, ancien Président de la »Academia scientiarum et artium slovenica«, ancien dramaturge du Théâtre National de Ljubljana, avant la deuxième guerre et le plus important critique de théâtre d'après-guerre, fête un anniversaire important: ses 90 ans. Le comité de rédaction des »Dokumenti« (Documents) publie à cette occasion, ses mémoires et l'analyse d'»Aretej«, oeuvre dramatique du grand écrivain croate, Miroslav Krleža. L'illustre nonagénaire caractérise cette oeuvre, pleine de scepticisme et d'angoisse, de »fantaisie humaniste sur les vestiges anthropoïdes dans la civilisation européenne«. Cet essai date de 1960.